

ЖУРНАЛИСТ – ӘДІЛЕТТІК ТІЛЕУЛЕСІ ҒАМ ХАЛЫҚ ТҮДДЕСІНІҢ ЖАНАШЫРЫ

Римма Жақсылықбаева

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті баспасөз және интер-
нет журналистика кафедрасының
доценті*

Этика термині ежелгі грек тілінде «Бірлесе өмір сүруші адамдар тобының мекен жайы» дегенді білдірді, кейін әдеп туралы ілім мағынасына ие болды. Әдеп термині түрік халықтарының тіліне орта ғасырлардығы араб-мұсылман мәдениетінің ықпалымен енген. Этика ұлттық сипаты айқындалған ілімдер қатарына жатады. Өйткені, әр халықтың орналасу аймағына, тіршілік салтына, өмір сүру дағдыларына байланысты ортақ мінез-құлық ережелері, жүріс-тұрысы, тыныс-тіршілігі қалыптасады.

Белгілі орыс философы Вл. Соловьев ұлы ойшыл Иммануил Кантты алғашқы философия әдебінің, яғни этиканың негізін салушылардың бірі деп атап көрсетті. Философ И. Канттың пікірінше, мінез-құлық әдебі біреуге еліктеуден немесе пайда үшін емес, әдептілік заңына бағынуға қажет, сондықтан да этика – еркіндік

В статье автор рассматривает проблемы ответственности журналиста во взаимосвязи с нормами профессиональной этики.

In article the problem of responsibility of the journalist in to the of norms professional ethics.

заңы туралы ғылым. Демек, Канттың этикаға қосқан жаңа ілімі әдептілік, құлықтылық болып табылады [1, 10]. Ал, белгілі ойшыл, Нобель сыйлығының лауреаты А. Швейцер осы пікірге қарама-қайшы: «Этика мен эстетика ешқандай да ғылымға жатпайды», - деп кесіп айтады [1, 29]. Этиканы білім мен қайырымдылық саласы деп ұғынған ұлы ойшыл Аристотель ғылымға этика терминін алғаш енгізді [2, 54]. Біз ұлы ойшыл Аристотель мен И. Канттың этиканы ғылым ретінде қарастырған тұжырымдарына қосыла отырып, қазақ этикасы да қазақ халқының ұлттық әдеп жүйесін, моральды, адамгершілікті зерттейтін ғылым екендігіне көз жеткіземіз.

Қазақ этикасы өзінің көл-көсір молдығымен де, адамгершілік қуат-тегеурінімен де, тарихи айқындылығымен де халықтың рухани өмірінде ерекше орын алды. Қазақ этикасының ежелгі бастау қайнар көздері үш мың жылдай Еуразияның Ұлы даласында өркендеген скиф-сақ, ғұн, үйсін, қаңлы мен түрік бірлестіктерінің мол мәдениетінен нәр алады. Қазақ этикасының қалыптасуына Қорқыт ата үлкен үлес қосты. Оның үлгі-өнеге, өсиет-нақыл сөздері қазақтармен қатар барша түрік халықтарында кең таралған. Қорқыт жырлары – имандылық пен ізеттілік, адамгершілік пен парасаттылыққа меңзейді [3, 162].

Қазақ топырағында әдептануды арнаулы ілім ретінде қарастырған ғұлама-философ, әмбебап ғалым – Әбу Насыр әл-Фараби. Әл-Фарабидің әлеуметтік-этикалық көзқарастарын білдіретін «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері», «Бақытқа жету жолында» деп аталатын зерттеулерінде этика, мораль мәселелеріне ерекше назар аударылған. Ғалым этиканы жақсылық пен жамандықты айыруға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қарастырды. Ол өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында тәрбие туралы сөз ете келіп, оған нағыз ғылыми анықтама берді: 1. Тәрбиелеу дегеніміз – халықтардың бойына білімге негізделген этикалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту деген сөз; 2. Тәрбиелеу кезінде халықтар мен қала тұрғындарына білімге негізделген қасиеттерден тұратын іс-әрекеттер дағдысы сіңіріледі; этикалық ізгіліктерді – білім, тәрбие арқылы дарыту керек, сол арқылы адам игілікті істерге талпынады [4, 251].

Этиканың зерттеу нысанасы – мораль, мінез-құлық, әдептілік нормалары екенін жан-жақты дәлелдеген Әл-Фарабидің айтуынша, этиканың ең жоғары категориясы бақыт болып табылады.

Сондай-ақ ол адам бойындағы ақыл-парасатты этикалық-адамгершілік қасиеттерден бөліп қарауға болмайды дегендей пікір айтады [4, 253].

Ғасыр бойы әдеп, таным, тәрбие академиясында болған Абай тәлімі бүгінгі күні кісіліктің киелі кітабындай. Ұлы ақын жиырма алтыншы қарасөзінде: «Надан ел қуанбас нәрсеге қуанады. Һәм қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмейді, есі шығып, бір түрлі мастыққа кез болып кетеді. Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады. Ұяларлық нәрседен ұялмайды. Мұның бәрі – надандық, ақымақтық әсері», - деп ескертті [5, 17].

Бүгінде қазақ этикасын зерделеген кәсіби мамандар қатары пайда болды. Қазақстан әдептанушылары мораль философиясы және қазақ этикасының тарихи мәселелерімен шұғылданады (Ғ.Ғ. Ақмамбетов, А.Оразбеков, М.С. Бурабаев және т.б.).

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесін жаңғырту мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Қазақ философиясы мен мәдениеті, тарихын зерттеуге арналған еңбектерде (А.Х. Қасымжанов, А.Қасабек, Ғ. Есім, М.С. Орынбеков, О.А. Сегізбаев, Ж. Алтаев, С. Ақатай, С. Нұрмұратов және т.б.) қазақ этикасының ауқымды мәселелері көтерілді.

Демек, этика – мораль туралы, адамгершіліктің түрлері мен нормалары туралы ілімдер жүйесі, сонымен бірге – философияның бір саласы, тәрбие туралы ғылымдардың арқауы да. Ал кәсіптік әдеп – жалпы адамзаттық моральдың бірлігі арқылы байланысады. Алайда кәсіптік әдеп – жалпы моральдың жай ғана механикалық көшірмесі емес. Осы себептен де әр кәсіп саласының өзіне лайық әдеп нормалары туып, қалыптасады. Журналистің кәсіптік әдебін терең біліп, жан-жақты түсіну, оны зерттеу, әсіресе, біздің Қазақстан журналистикасы үшін зәру мәселелердің бірі болып отыр. Өйткені, бұл – енді ғана назар аударыла бастағаны болмаса, әлі ғылыми тұрғыдан да, кәсіптік шеберлікке қатысты да байыптап үлгірмеген тың да күрделі мәселе.

Журналистика тек ақпарат берумен шектелмей, халықтың мұқтажын жоқтап, мүддесін қорғайтын төртінші билік иесі бола білуі тиіс. Қазіргі журналистерден шындықты шырылдап, бүкпесіз ашық айту талап етіледі. Десек те әдеп нормасынан аспаған дұрыс. Кез келген оқиға, деректі шынайы беру журналистің кәсіби шеберлігіне байланысты. Әдеп мәселесі – тек журналистерге ғана қатысты емес, бүкіл қоғамды ойландыратын мәселе. Демек, жур-

налист әдебі дегеніміз – журналистің абырой-атағын жоғары ұстауы, оған кір келтірмеу әрбір журналистің кәсіби парызы және этикалық нормасы болуға тиіс. Журналистің әдебі мен сөз мәдениеті қатар жүретін ұғым болуға тиіс. Осы орайда сөз мәдениеті дегеніміз – қоғам өмірінде адамдармен өзара пікірлесу, түсінісу қызметін атқарады. Сондықтан да тілді оймен байланысты өткір құрал ретінде жұмсай білу үшін оның даму заңдылығына, қазіргі жағдайына, байлығына, негізгі қағидаларына қанық болу керек.

Журналист өз қызметін адамдармен, мемлекеттік және мемлекеттік емес қоғамдық ұйымдармен тікелей байланысты жүзеге асырады. Бұдан журналистің белгілі бір деңгейде әдептің талаптары мен нормаларын орындауы керек екені айқын көрінеді.

Журналистің адамдар тағдырына ықпал ету мүмкіндігі оларға қоғамдық жауапкершілік сезімін тудыратындығымен ерекшеленеді және ақпарат қабылдаушылармен арадағы тікелей және кері байланыс негізінде біршама тұрақты сипатты қалыптастырады. Журналист жазған туынды жайындағы бұқаралық ой, пікірге сүйене отырып, оқырманның тілегін және қоғам нені қалайтынын немесе қолдайтынын, неге қарсылығын біле алады. Мұндай мағлұмат пен пайым журналистің алдағы ісіндегі ар-ұждан бағыт-бағдарын анықтап беретіндігімен пайдалы. Ал ар-ұждан бағыт-бағдарын анықтау журналист үшін әдеп пен мәдениеттің бір нысаны болмақ.

Журналистік мораль – шынайы ақпаратты тауып алу құқығын шектеп, кедергі келтіріп отырған жөнсіздікке қарсы кәсіби топтардың берген жауабы іспетті пайда болатын дүние. Жалпы кәсіби моральды белгілі топтарға қатысты қарастырған дұрыс.

Ал норма – кәсіби моральдің ең алғашқы элементі болумен бірге, мінезқұлық, ар-ұжданның қоғамға қажетті, ортақ әрі әдеттегі нұсқаларды анықтап, мойындалмаған әрекеттерге тыйым салу секілді негізінен сүзгіштің ролін атқарады.

Журналистің қоғамда бағалануы, дәріптелуі, ардақталуы – тікелей оның адамгершілік қасиеттеріне байланысты. Ол егер айналасындағыларға қайырымды да адал болып, бүкіл қарым-қатынастарын адамдық тұрғысынан реттейтін болса, нағыз адамгершілігі мол жан болып шыға келеді де, қоғамдағы сыйлы бағасын да, орнын да иемденеді. Жақсылық пен жамандық адамның іс-әрекеті арқылы өлшенеді. Ал, бұл іс-әрекеттерден моральдық қасиеттер туындайды. Осы моральдық қасиеттерге ие болған

адам адамгершіліктің не екенін жақсы түсінеді.

Журналист бүкіл қоғам үшін қызмет жасайды. Яғни, адамдардың жаңалыққа деген сұранысын қанағаттандырады. БАҚ-тың аудиториясы өте кең. Олардың тарататын хабарларының жетпейтін жері жоқ. Сондықтан да журналист өз міндетін ойдағыдай атқаруға тиіс. Қалың бұқараға әдептен аспаған ақпаратты жеткізуге міндетті деген ой қылаң береді. Бұл үшін ол өзінің мамандығын терең меңгеріп, шеберлікпен жұмыс жасауы керек. Журналистика мен кәсіби біліктілігі жоғары адамдардың айналысқаны жөн.

Журналист әлеумет мүддесін көздейді. Халықтың мүддесіне жат, Конституцияға, демократияға қайшы келетін нәрселер журналист үшін де жат болу керек. Журналист моральдық, этикалық жағынан таза болуы әдеп көрінісін білдіреді. Журналист міндеті – мемлекеттік, қоғамдық маңызы зор оқиғалар жөнінде дер кезінде ақпарат беру. Ол қоғам алдында ұсынып отырған хабары үшін жауапты болады, демек оның баспасөз, телевизия немесе радио арқылы таратқан хабары шындыққа сай болуы тиіс. Сонымен қатар «БАҚ туралы» заңда және Кодексте көрсетілгендей, баспасөз, телевизия, радио арқылы қоғам мүддесіне сай келмейтін, жеке азаматтардың Конституцияда кепілдік берілген құқықтарын бұзатын, соғыс пен зорлық зомбылықты мадақтайтын, ұлттар арасына іріткі салатын, әлеуметтік, нәсілдік, діни астамшылықты дәріптейтін, зұлымдық, порнография сияқты зиянды құбылыстарды насихаттайтын ақпарат жаңалықты жариялауға жол берілмейді. Бұқаралық ақпарат құралдарын жариялылыққа үстемдік орнату, қоғамдық пікірді басқару үшін пайдалануға болмайды [6].

Журналист тек қоғам алдындағы ғана жауапкершілікпен шектелмейді. Оның ең басты әділ сарапшысы – тұрақты оқырманы, көрермені, тыңдаушысы. Сондай-ақ, ақпарат көзі, мақала, бағдарламаларының кейіпкері болған адамдар да журналистке жауапкершілік жүктей алады. Осы жағдайдың бәрі ескеріліп, 1991 жылдың 24 сәуірінде Кеңес Одағы ыдырай түрған уақытта, КСРОның конфедерациялық негіздегі журналистер одағының бірінші съезі «Журналистердің кәсіптік этикасының кодексін» қабылдады [7, 9]. Бұл кодекстің негізгі мақсаты демократия мен жариялылық жағдайында сөз бостандығын теріс пайдалануға жол бермей, журналистиканың мәдениеті мен әдептілік дәрежесін сақтауды қамтамасыз ету болып табылады. Елімізде журналистік әдепке қатысты

тұңғыш құжат «Қазақстан Республикасындағы Ұлтаралық қатынастарды жазып көрсетудегі этика кодексі» болып табылады. Оның түпкі мәні еліміздегі ұлтаралық қатынастарды жазудағы мақсаттарға келіп тіреледі. Өйткені, оның өзіндік себептері бар. Қазақстанда қазақтан басқа да ұлт өкілдері тұрады. Осындай көп ұлтты мемлекеттің ішкі бірлігін сақтауда бұқаралық ақпарат құралдарының елеулі рөл атқаратыны сөзсіз. Сондықтан да журналистердің ұлтаралық қатынастарды жазуы барысында кәсіби этикаға баса назар аударылуы бұқаралық ақпарат құралдарында объективті көзқарас қалыптастырады. Осы бағытта журналист өзінің кәсіби этикасын қаншалықты ұстайындығын көрсетеді.

Сондай-ақ, журналистикада «БАҚ туралы заңмен» қатар, өзге де заң, кодекстер қолданылады. Егер журналист баспасөз арқылы біреуге тіл тигізсе, «Қылмыстық кодекске» сай жазаланады, азаматтардың абыройын төгіп, намысына тисе іскерлік беделін нұқсан келтірсе, «Азаматтық кодекс» арқылы айыпталады. Қазіргі таңда журналистер сыбайлас жемқорлықты,

қоғамды жайлаған басқа да індеттер мен келеңсіздіктерді батыл әшкерелей алады және жамандық атаулының тамырына балта шауып еліміздің гүлденіп өркендеуіне елеулі үлес қоса алады.

Қазақстанда соңғы жылдары журналистердің этикалық кодексін құруға бірнеше рет талпыныс болды, бірақ, ешқайсысы нәтиже бермеді. Тек кейбір БАҚ редакцияларында өзіндік этикалық ережелері мен кодексі бар. Көптеген редакция қызметкерлері мәселені шешер кезде этикалық кодексті пайдаланбай-ақ шеше береді. Олар материал жазарда қарапайым ар-ұяттың нормаларын сақтау жеткілікті деп санайды. Журналистердің енді бір тобы этикалық Кодекс БАҚ үшін тағы бір шектеу қоюшы болмақ, нәтижесінде билік тарапынан журналистер мен редакциялар жұмысына кедергі ретінде қолданылуы мүмкін деп санайды. Осыған байланысты журналистер мұндай құжат қабылданар жағдайда оны әбден талқылау керек деген кеңес береді, бұл Кодекстің болашақта журналистерге кедергі келтірмей, керісінше көмектесуі үшін қажет.

1. Попов Л.А. Этика: Курс лекций. Москва: Центр, 1998, С. 10.
2. Аристотель. Никомахова этика. Соч. в 4 т. –Москва, 1984. Т. 4. С. 54.
3. Даналардан шыққан сөз: нақылдар жинағы / Құрастырған Ұ. Асыллов. – Алматы: Мектеп, 1987. – 162 б.
4. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1975. – 251 б.
5. Құнанбаев А. Шығармалар. II том. –Алматы: Жазушы, 1968. 176 б.
6. «Баспасөз және басқа бұқаралық хабарлама құралдары туралы» Заң. //Егемен Қазақстан, 1991. 21 тамыз.
7. Кодекс профессиональной этики журналиста //Журналист, № 6, 1991. С. 9.

